

УДК 811.133.1. (003.22+003.32)"08/20"

ЕВОЛЮЦІЯ ГРАФЕМ ІЗ ДІАКРИТИЧНИМИ ЗНАКАМИ У ФРАНЦУЗЬКІЙ МОВІ ІХ- ХVІІІ СТОЛІТЬ

Лариса СИДЕЛЬНИКОВА (Київ, Україна)

kovzus@ukr.net

**СИДЕЛЬНИКОВА Лариса. ЕВОЛЮЦІЯ ГРАФЕМ ІЗ
ДІАКРИТИЧНИМИ ЗНАКАМИ У ФРАНЦУЗЬКІЙ МОВІ ІХ- ХVІІІ СТОЛІТЬ**

Стаття присвячена вивченню еволюції літерних знаків із діакритичними знаками у французькій мові у фонографічному аспекті. Поведений у статті аналіз французької графіки в окремі історичні епохи встановив повний інвентар графем із діакритичними знаками та продемонстрував поступове збільшення цих графічних одиниць. Використання супраграфемних знаків привело до розширення парадигми звуків-поліграфем та знаків-поліфонів. Основними функціями таких графем стало відтворення фонетичних змін у французькій мові та розрізнення на письмі омофонів.

Ключові слова: графема; літерний знак; монограф; діакритичний знак; супраграфемний знак; французька мова.

**СИДЕЛЬНИКОВА Лариса. ЭВОЛЮЦИЯ ГРАФЕМ С
ДИАКРИТИЧЕСКИМИ ЗНАКАМИ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ
ІХ- ХVІІІ ВЕКОВ**

Статья посвящена изучению эволюции буквенных знаков с диакритическими знаками во французском языке в фонографическом аспекте. Проведенный в статье анализ французской графики в отдельные исторические эпохи установил полный инвентарь графем с диакритическими знаками и продемонстрировал постепенное увеличение этих графических единиц. Использование супраграфемных знаков привело к расширению парадигмы звуков-полиграф и знаков-полифонов. Основными

функциями таких графем стало воссоздание фонетических изменений во французском языке и различия на письме омофонов.

Ключевые слова: графема; буквенный знак; монограф; диакритический знак; супраграфемный знак; французский язык.

SYDELNYKOVA Laryssa. EVOLUTION OF GRAPH WITH DIACRITIC SIGNS IN THE FRENCH LANGUAGE OF THE 9th-18th CENTURIES

This article focuses on phonographic analyse of evolution of the French alphabet signs with diacritic signs in the 9th – early 18st centuries' writing. The research outlines main areas of sign studies in semiotics, traces the development of writing and elaborates a comprehensive methodology to tackle the phenomenon under consideration. Graphic development of the French language has been analysed through its phonographic features in different historical periods. The analysis of the French graphics in this article in separate historical epochs established a complete inventory of graph with diacritical marks and demonstrated a gradual increase in these graphic units. The use of supragramming signs has led to an expansion of the paradigm of polygraph sounds and polyphonic signs. The main functions of such a graph were the recreation of phonetic changes in French and differences in the writing of homophones. The most common diacritical sign in the Old French period was the trema. For example, the overwhelming number of spellings with the trema such as one-letter graphs ä, ë, ï, ü, ÿ was intended to graphically represent the vowels that were in the knitting. Note that in the French graphic of the 9th-18th centuries 12 monographs were used with the use of diacritical signs. Four monographs complete disappeared from the graphic system of the French language, in particular, the letters ä, ö, ù, ÿ and six entered it, it is primarily monographs with supragramming signs: à, â, ê, î, ô, û. Note that almost all of the letter marks that

had superscript marks belong to the phonographic equipment for the transmission of vowel phonemes

The use of a diacritic, which consists in the fact that the letters are converted into aphonograms, that is, they lose their independent meaning and are used as a purely graphic sign that specifies the pronunciation or reproduces the ancient traditional writing

Key words: grapheme; alphabet sign; monograph; diacritic sign; supragramming sign; French language.

Дослідження особливостей еволюції звуків та літер французької мови завжди перебувало в центрі уваги багатьох вітчизняних та романських мовознавців оскільки воно розкриває специфіку становлення фонографічної системи французького письма, виявляє основні механізми формування графем, що передавали голосні та приголосні звуки. Незважаючи на те, що в романістиці існує значний досвід вивчення співвідношення фонетичної будови з графічною або орфографічною системами французької мови (В.Г. Гак, Н.О. Катагощина, К.О. Ганшина, Т.О. Амірова, Г.Г. Крючков, А. Martinet, R. Thimonnier, Cl. Blanche-Benveniste, N. Catach), опису особливостей графічних знаків французької мови в синтаксичній, ритмомелодичній і змістовій будові тексту (О.І. Богомолова, Л.Г. Веденіна, Н.О. Шигаревська, A. Chervel, P. Delattre, N. Mazziotta, R. Stenson), дослідження в галузі теорії та практики французького письма займають пріоритетні позиції. Отже, актуальність представленої роботи зумовлено необхідністю визначення функціонального навантаження літерних знаків з діакритичними знаками та їх детальної класифікації. Актуальність теми роботи також зумовлена відсутністю опису еволюції графем із діакритичними знаками французького письма IX – початку XXVII століть у фонографічному аспекті.

У подальшій частині роботи ставимо за мету встановити фонографічний інвентар графем із діакритичними знаками, який використовувала французька мова протягом усього свого розвитку для передачі на письмі голосних звуків шляхом фонографічного аналізу писемних літературних пам'яток та текстів поезії, спираючись на апробовану систему класифікацій графем.

Графема як найменша релевантна одиниця графічної системи мови може бути монографом та поліграфом. Слід зазначити, що під *графом* розуміють найменше розрізнювальне начертання певної писемної традиції [1, с. 41]. Графемі можуть бути монографами та поліграфами відповідно до кількості графів, що утворюють графему (диграфи, триграфи тощо). За своїми функціями графемі бувають моновалентними або полівалентними. У просторовому відношенні графема характеризується лінійністю, згідно з якою графемі французької мови поділяються на: *нуклеографи* (літери, дефіс, апостроф, знаки пунктуації); *супраграфемі* (надрядкові знаки) та *субграфемі* (підрядкові знаки) [2, с. 122]].

Наша робота базується на історичній періодизації історії французької мови, яка, згідно із значним колом науковців (Н. О. Катагощина, Л. М. Скреліна, М. В. Сергієвський, А. Доза, Ф. Brunot, М. Cohen, та інших) підрозділяється на п'ять основних етапів або мов: *старофранцузький період*, *середньофранцузький період* (XIV–XV ст.), *ранньофранцузький період* (XVI ст.), *новофранцузький період* (XVII–XVIII ст.).

Здійснений аналіз графічних комплексів із використанням діакритичних знаків різних етапів розвитку французької мови встановив несистемне використання знаку *à* для позначення звука переднього ряду [a], починаючи з XIV–XV ст., який виконував насамперед ідеографічну функцію – розрізнення омофонів, а саме, дієслова *avoir* (a) у третій особі однини та прийменника (*à*), а також означеного артикля (*la*) та прислівника місця (*là*). Несистемність застосування *gravisu* над літерою **a** доводить те, що навіть у

творах одного автора спостерігалися обидва типи написань: з графемою *a* або графемою *à*. З XVI ст. монограф *à* все частіше виконує функцію логограмми – розрізняє значення слів, які мають однакові графічні форми, зазначені вище. Парадигма написань з графемою *à* значно розширилася за рахунок таких графічних форм як: *celà* > від нар. лат. *ecce-ille, illa; desjà, jà* > від лат. *jam, voilà* > від *vois + ci, là; çà* > від нар. лат. *ecce-hac*.

У ході аналізу нами була виявлена незначна кількість прикладів, у яких використовувалась графема *ä*. Як відомо, фонографічна система старофранцузької мови мала у своєму складі лише єдиний звук переднього ряду [a], отже, ми маємо припущення, що знак *ä* відображав відповідний звук, а використання супраграфемного знака *трема* надавало слову особливого графічного образу та віддзеркалювало авторський стиль написання слів. Наприклад: *çäenz*; від нар. лат. *ecce-hac* > *çäenz* > *çà*. Разом із тим застосування діакритичного знака *трема* у цьому випадку мало на меті підкреслити роздільну вимову двох голосних звуків. Проведений аналіз графіки середньофранцузької мови виявив незначну кількість написань із зазначеною графемою, які мали на меті показати насамперед прочитання голосних, що були у з'янні, наприклад: *säouler, päour*. У ранньофранцузький період прикладів із монографом *ä* не було виявлено.

У зв'язку з процесом установлення протиставлення голосної *a* переднього / заднього рядів, що бере свій початок у XVI ст., виникла потреба у графічному маркуванні голосної заднього ряду. Саме тому значна кількість авторів звертається до супраграфемного знака *циркумфлекс* з метою графічного відтворення звука [a] заднього ряду, наприклад у таких словах, як: *âme* > від лат. *anima, infâme* > запоз. з лат. *infamis, -mia, -mare, pâle* > запоз. з лат. *pallidus, grâce* > адат. з лат. *gratia, blâme* > від нар. лат. *blastemare*. Варто зазначити, що використання *циркумфлекс* не було ще системним, тому часто зустрічалися подвійні написання. У французькій мові XVII-XVIII ст. у зв'язку з випадінням імплзивного *s* у середині слів на його

місці з'являється *циркумфлекс* та подовження попередньої голосної, у нашому випадку [a]: *âne* > *asne* > від лат. *asinus*, *emplâtre* > *emplastre* > від лат. *emplastrum*, *fâcher* > *fascher* > від нар. лат. *fasticare*, *bâton* > *bastun* > від нар. лат. *bastum*.

Наступний приклад свідчить, що монограф *â* з'являвся й у результаті сплутування мовних явищ, наприклад, знак *циркумфлекс* над літерою *a* у слові *theâtre* виник унаслідок підміни суфіксів *-âtre*; запоз. з лат. *theatrum* > *theâtre* > *théâtre*.

Для старофранцузької графіки, зокрема у пізніх текстах, було характерно застосування графеми *é*, яка відображала закритий звук [e]. Такі написання були властиві насамперед іменникам, які мали зазначений звук наприкінці слів або складів: *citét* > від лат. *civitas*, *bonté* > від лат. *bonum*, *matinée* > від лат. *matutinum*, *tempérée* > від лат. *temperare*, *aggréable* > від лат. *aggregare*. У деяких випадках літера *é* застосовувалася для чіткої передачі фонетичних особливостей певних граматичних форм, зокрема для графічного відтворення дієприкметників минулого часу, наприклад: *perdonét*. Таким чином, використання графеми *é* у творах поетів середньовіччя свідчить про те, що старофранцузька графіка намагалася досягти чіткої графічної передачі особливостей вимови, а також граматичних форм.

XIV–XV ст. характеризувалися більшим поширенням діакритичних знаків у графіці французької мови, у даному випадку *акута*. Найчастіше він починає вживатися наприкінці слів для позначення [e]: *santé*, *gré*, *loyaulté* тощо. Як, відомо, у французькій мові XVI–XVIII ст. спостерігалось випадіння редукованого [ə]. Ця еволюція відбувалася різними шляхами, залежно від походження слів. Так, у словах книжного походження (слова, що були запозичені з класичної латини у XIII–XIV ст.) протонічне початкове *e* розвинулося у [e], яке відображалось за допомогою монографа *é*, наприклад, у словах *période* > запоз. з лат. *periodus*, *fécond(e)* > запоз. з

лат. *fecundus, séduire* > запоз. з лат. *seducere* та інших. Поява графеми *é* у графіці новофранцузької мови також пов'язана з випадінням з вимови вибухового *s*, наприклад: *réponse* > *respuns* > від лат. *respondere, égard* > *esguart* > від старофр. *esgarder, étoile* > *esteile* > від нар. лат. *stela, épouser* > *esposer* > від лат. *sponsare*. Два останніх приклади продемонстрували властиве французькій мові фонетико-графічне явище – протезу – приставка літери *e* перед групою приголосних *st, sp*. У зв'язку з випадінням *s* у середині слів ця літера отримала супраграфемний знак акут. Монограф *é* також іноді з'являвся у випадках усунення зіяння: *créatures, agréable, séances, théologien*.

У ході аналізу текстів старофранцузького періоду було виявлено незначну кількість написань, у яких вживається надрядковий знак гравіс, як правило, такі написання були характерні для пізніших текстів як поетичних, так і у хроніках. Основною функцією цього супраграфемного знака було відтворення особливої вимови звуків. У середньофранцузький період супраграфема гравіс все ширше проникає до графічної системи французької мови. Наприклад, з'являються такі написання, як *misère, manière, excès, procès, père* тощо. Проте не всі тексти XIV-XV ст. фіксують такі написання. З випадінням у ранньофранцузькій мові кінцевого *e*, деякі склади закривалися, що призводило до відкриття [ɛ], яке фіксувалося за допомогою графеми *è*. Це явище набуло поширення у новофранцузький період, отже, монограф *è* застосовувався перед наступним складом з невимовним кінцевим *e*: *siège, manière, rivière*.

З кінця ранньофранцузького періоду у текстах спостерігалось застосування супраграфемного знака циркумфлекс для позначення відкритого [ɛ]: запоз. з лат. *extremus* > *extrême* > *extrême*. У XVII–XVIII ст. циркумфлекс починає проникати у французьку графіку на місці імплзивного німого [s] та позначати довготу попереднього голосного звука. У деяких випадках циркумфлекс вживався авторами за аналогією з

іншими словами. Це явище свідчить про те, що у писемній мові XVII-XVIII ст. вже існували певні стандарти написання слів. Наприклад, слово *suprême* > запоз. з лат *supremus* мало таку графічну форму під впливом слова *blême* > від французького *blesmjan*. Так само й слово *frêles* > з лат *fragilis* – за аналогією з *grêle* > від лат. *gracilis*.

Графема *ë* відображала на письмі редуковане [ə], яке у старофранцузький період мало особливу вимову і зустрічалося, як правило, наприкінці слів та при відмінюванні дієслів, наприклад: *quë, Engleterrë, në, menoënt, erroënt, seclë*. Таким чином, знак *ë* у IX-XIII ст. був синонімічним графічним варіантом літери *e*. Використання *трема* мало на меті показати відтворення в усному мовленні так званої редукованої фонемі [ə] і передати фонетичні особливості дієслівних форм. У середньофранцузький період графема *ë* продовжувала фіксувати редуковане [ə], але кількість таких написань значно скоротилося, наприклад: *rendrë, ancrë*. У згаданий вище період літера *ë* почала виступати графічним показником того, що певні графеми прочитувалися окремо, а отже, перебували у з'янні, наприклад: *vëoit, assëoir, mirëoir*. Аналіз текстів XVI-XVIII ст. виявив декілька написань з монографом *ë*, насамперед слова *poëte* та його похідних (*poësie, poëte, poëtique*). Звертання до застосування монографа *ë* зумовлено, на нашу думку, відсутністю сталих графічних засобів у ранньофранцузький період для передачі звуків [ɛ] та [ɛ̃]. Наступний приклад засвідчив, що графема *ë* у французькій мові XVI ст. відображала відкритий звук [ɛ]: від лат. *natalis* > *Noël* > *Noël*. У ході аналізу графіки літературних текстів епохи Відродження та новофранцузького періоду ми натрапили на декілька прикладів, коли графема *ë* фіксувала редуковане [ə]. Повернення до такого графічного засобу пояснюється тим фактом, що зазначена голосна у переважній кількості випадків випадає з вимови, і для того, щоб проілюструвати, що літера *e* вимовлялася, автори застосовують супраграфемний знак *трема*. Наприклад: *jouër, souëves, queuë*.

Графема **î** почала своє існування у французькій графічній системі з новофранцузького періоду, де вона вперше з'явилася на місці скорочення голосних у з'янні, наприклад *traître, traîner*. Так само як і у зазначених вище випадках, поява монографа **î** зумовлена випадінням імплзивного [s]: від лат. *magister* > *maistre* > *maître*. У ході аналізу текстів XVII–XVIII ст. нами було виявлено, що графема **î** писалася в деяких словах із флексією – *ment*: від лат. *mercedem* > *remercîment* > *remerciement*.

Графема **ï** графічно показувала, що окремі сполучення голосних уже не відображали дифтонги, а почали вимовлятися окремо або знаходилися у з'янні. Наведемо декілька прикладів: *prïerent, neïnt, oït, diable, païs*. Слід зазначити, що такі написання не були систематичними, тому графеми **i** та **ï** виступали графічними синонімами, оскільки фіксували один звук – [i].

У середньофранцузьких текстах ми натрапили на значну кількість написань із застосуванням графеми **ï**. Як правило, вона виконувала ту саму функцію – відображення голосних у з'янні: *deïstes, oubeïr, joïr, exserçïon*. У французькій мові епохи Відродження спостерігалася тенденція до спрощення написань з монографом **ï**, проте незначна кількість подібних написань мала насамперед на меті підкреслити окрему вимову зазначених літер, оскільки вони знаходилися у з'янні, наприклад: *esbair, païs, naïfve*. У новофранцузькій графіці монограф **ï** продовжував демонструвати голосні звуки у з'янні: *obéït, s'appuïe, naïades, héroïque*.

Починаючи з ранньофранцузького періоду, широко використовується монограф **ô**, як графічний відповідник звука [o] для позначення вигука: оноματοп. пох. > ô > ô. Проте в інших словах застосування цієї графеми ще не було поширеним, хоча й зустрічалися поодинокі випадки, як правило, у словах, запозичених із латини або інших мов: *suppôt* > запоз. з лат. *suppositus, rôder* > запоз. з провансальського *rodar*. У зв'язку з випадінням звука [s] у середині слів у XVII–XVIII ст. попередня голосна, у нашому випадку **o**, почала подовжуватися та писатися **o** із супраграфемним знаком

циркумфлекс. Наведемо декілька прикладів: *tôt, plutôt* > *tost, plustost* > від лат. *tostus, côté* > *coste* > від лат. *costa, dépôt* > *depost* > адапт. з лат. *depositum, ôter* > *oster* > від нар. лат. *haustare*.

У текстах середньовічних поетів було знайдено незначну кількість слів, що мають у своєму графічному образі знак **ö**. Проте зазначена графема, як і попередні літери, які мають супраграфемний знак *трема*, слугувала для передачі роздільної вимови сполучення голосних звуків. Наприклад: *Nöé, empereör*. Наведені приклади надали підставу припустити, що у французькій мові з кінця X ст. розпочався процес народження нової фонemi [ö]. Аналіз графіки французької мови XIV-XV ст. не зафіксував існування написань з графемою **ö**, отже, починаючи із середньофранцузького періоду, представлена літера зникає з письмової традиції французької мови.

У тестах Луїзи Лабе (Louïze Labé) – авторки епохи Відродження – ми віднайшли монограф **ù**, що фіксував звук [ü]. Наприклад: *vù, pù, sù, ù*.

Уперше монограф **û** було зафіксовано у текстах новофранцузької мови. Із самого початку він використовувався у випадку стягнення голосних у з'янні, наприклад: *mûr* > *meür* > від лат. *maturus, souler* > *saouler* > від нар. лат. *satullus*. Супраграфемний знак циркумфлекс над літерою **u** часто зустрічався на місці випадіння імплзивного звука [s], наприклад: *août* > *aost* > від лат. *augustus, toujours* > *tousjours* > від *tous jours, coûtume* > *custume* > від лат. *consuetudinem*.

У ході аналізу текстів середньовічної поезії було виявлено, що поети широко використовують літеру **ü**, яка була графічним еквівалентом звука [ü]. Наприклад: *doüses, s'assoïra*. Такі приклади засвідчують той факт, що діакритичний знак *трема* у старофранцузькій графіці наочно показував, що сполучення літер знаходилися у з'янні. Отже, у мові відбувався процес скорочення дифтонгів. У зазначеному випадку спостерігається стягнення дифтонгів [ou] та [ou].

У ході аналізу графіки французької мови XIV-XV ст. було виявлено літеру *ÿ*, яка фіксувала окрему вимову звука [i], що перебував у з'янні, наприклад: від нар. лат. *diamas* > *dj̃amant* > *diamant*

Таким чином, під час свого становлення та розвитку французька мова поступово впроваджує у писемність нові діакритичні знаки. Найпоширенішим діакритичним знаком у старофранцузький період став трема, про що свідчить певна кількість графем, наприклад, монографи *ä*, *ï*, *ë* та *ÿ*. Здійснений нами аналіз також зафіксував існування таких діакритичних знаків, як гравіс (монограф *è*) та акут (монограф *é*).

Однією з відмітних рис середньофранцузької графіки було широке використання діакритичних супраграфемних знаків, зокрема, знаків трема, акут, гравіс. Проведений аналіз таких написань дозволив стверджувати, що застосування зазначених вище діакритичних знаків зумовлено прагненням французької графіки XIV–XV ст. відтворити фонетичні особливості мови. Наприклад, переважна кількість написань із використанням трема, а саме: однолітерні графем *ä*, *ë*, *ï*, *ÿ* мали на меті графічно відобразити голосні, які перебували у з'янні.

Акут (у графемі *é*) та гравіс (у графемі *è*) фіксували ступінь відкритості фонем – відкритий звук [ɛ]. А звертання до гравісу у графемі *à* сприяло вирішенню одного із складних завдань графіки середньофранцузького періоду – розрізнення омофонів.

У французькій графіці IX-XVIII ст. використовувалися 12 монографів із застосуванням діакритичних знаків, зокрема, зазначені знаки, як правило, слугували для розширення парадигми звуків-поліграфем або для розрізнення омофонів на письмі. Чотири монографи повністю зникли з графічної системи французької мови, зокрема, літерні знаки *ä*, *ö*, *ù*, *ÿ* а шість увійшли до неї, це насамперед монографи із супраграфемними знаками: *à*, *â*, *ê*, *î*, *ô*, *û*. Зауважимо, що майже всі літерні знаки, які мали надрядкові знаки, належать до фонографічного інвентаря передачі голосних фонем.

Використання діакритики, яка полягає у тому, що літери перетворюються на афонограми, тобто втрачають самостійне значення та вживаються як суто графічний знак, що уточнює вимову або відтворює давні традиційні написання.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Амирова Т. А. К истории и теории графемики / Тамара Александровна Амирова. — М. : Наука, 1977. — 191 с.
2. Крючков Г. Г. Графеміка французької мови / Георгій Георгійович Крючков // Вісник КНЛУ. — К. : Видав. центр КНЛУ, 2009. – Вип. 1. — С.121-127.
3. Сидельникова Л. В. Фонографія та ідеографія французького письма IX – початку XXI століття : монографія / Лариса Вікторівна Сидельникова. — К. : Вид. центр КНЛУ, 2012. — 512 с.

REFERENCES

1. Amirova, T. A. (1977). On the History and Theory of Graphemes. [History and Theory of Graphemes]. Moskow: Nauka
2. Kryuchkov, G. G.(2009). Grafemic of the French language // Journal of KNLU. [Grafemic of the French language]. Kyiv.
3. Sydelnykova, L.V. (2012) Phonography and the ideology of the French letter of the IX - the beginning of the XXI century. [Phonography and the ideology of the French letter of the IX - the beginning of the XXI century]. Kyiv: KNLU Publishing Center.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Сидельникова Лариса – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри іспанської та французької філології Київського національного лінгвістичного університету.

Наукові інтереси: еволюція системи літерних знаків французького письма.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Sydelnikova Laryssa – Doctor of Philology Sciences, Professor, Professor of the Department of Spanish and French Philology at the Kiev National Linguistic University.

Scientific interests: Evolution of the French Alphabet Signs.